

LOSY ŁACIŃSKIEGO BISKUPA PRZEMYSKIEGO FRANCISZKA BARDY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ (ZARYS ZAGADNIENIA)*

Wybuch II wojny światowej stanowi przełomowy moment w dziejach narodu i Kościoła w Polsce. Wydarzenie to wycisnęło piętno na dziejach łacińskiej diecezji przemyskiej. Doświadczyla ona okupacji ze strony dwóch lewicowych totalitaryzmów reprezentowanych przez Niemcy i Związek Radziecki. Już we wrześniu 1939 r. terytorium diecezji zostało podzielone pomiędzy dwie strefy okupacyjne, a rok 1944 przyniósł *de facto* utratę trzeciej części obszaru diecezji na rzecz ZSRR. Wojna zburzyła również strukturę etniczną diecezji, przynosząc zagładę Żydów i Cyganów oraz walki polsko-ukraińskie, zakończone dopiero w 1947 r. W wyniku przesiedleń Polaków, Ukraińców i Łemków, diecezja w granicach PRL uzyskała jednorodne oblicze narodowościowe i obrządkowe.

Diecezja przemyska funkcjonowała w trudnych warunkach dwóch systemów, mających na celu zniszczenie Kościoła. W omawianym okresie rządu w diecezji sprawował bp Franciszek Barda. W pierwszych dniach września 1939 r. przebywał on w swej rezydencji w Przemyślu. Wzniósł ją w XVIII w. bp W. H. Sierakowski i była ona nazywana Pałacem Biskupim. Podczas kampanii wrześniowej i polsko-niemieckich walk o Przemyśl, wydał odezwę do zgromadzeń zakonnych i ludności miasta w sprawie organizacji szpitala dla rannych żołnierzy i ludności cywilnej. Dzięki niemu „każde zgromadzenie przysłało po kilka sióstr pielęgniarek, do bezinteresownej pracy wśród chorych, zaczęli również napływać lekarze z terenu miasta i powoli, szpital zaczynał coraz lepiej funkcjonować”¹.

W związku z ustaleniem granicy niemiecko-sowieckiej na Sanie, bp Barda 22 IX przeniósł się do niemieckiej części Przemyśla na tzw. Zasanie. Uczynił to w pośpiechu, nie zabierając osobistych rzeczy i nie poinformował o tym współpracowników. S. Zofia Łuc ze Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa

* Niniejsze opracowanie powstało w oparciu o następujące publikacje: S. ZYCH, *Biskup Franciszek Barda (1880-1964) i jego losy podczas II wojny światowej*, w: *Numine Tuo Domine. Księga pamiątkowa dedykowana Metropolii Przemyskiemu Księdzu Arcybiskupowi Józefowi Michalikowi w 20. rocznicę święceń biskupich*, red. A. SZAL, Przemyśl 2006, s. 775-789; TENŻE, *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w warunkach okupacji niemieckiej i sowieckiej 1939-1944/1945*, Przemyśl 2011, *passim*.

¹ Archiwum Generalne Sióstr Św. Józefa w Krakowie, Wspomnienia Sióstr św. Józefa o przeszłości Zgromadzenia, sygn. Seria G. Pods. II, fasc. 4, t. II, s. 242.

wspomina, że po przekroczeniu Sanu „Biskup napisał list do kurii i do ks. kanonika Głodowskiego, poszłam z tymi listami; w pałacu nikt nie wiedział, gdzie Ks. Biskup się podział. S. Urszula Sercanka, gospodyni pałacowa, przygotowała mi najpotrzebniejsze rzeczy, żeby coś zabrać Ks. Biskupowi”². Również Stolica Apostolska nic nie wiedziała o tym fakcie, dlatego projektowano, aby powierzyć zachodnią część diecezji w zarząd bpa Edwarda Komara, wikariusza kapitulnego diecezji tarnowskiej. Odpowiednie upoważnienie w tej sprawie przesłano nuncjuszowi berlińskiemu abpowi Cezare Orsenigo. Jednak po otrzymaniu listu od bpa Bardy z 4 XI 1939 r. skierowanego do Piusa XII, polecenia te odwołano³. Również władze sowieckie początkowo nie wiedziały o pobycie ordynariusza w niemieckiej strefie okupacyjnej i nałożyły na niego podatek dochodowy w wysokości 76 958 rubli.

We wrześniu 1939 r. bp Barda zamieszkał na Zasaniu w domu Stowarzyszenia Sług Katolickich św. Zyty w Przemyślu. Dom ten prowadziły siostry Sługi Jezusa przy ul. Krasińskiego. 22 IX Ordynariusza odwiedził bp W. Tomaka, któremu przekazał on jurysdykcję we wschodniej części diecezji, która miała się znaleźć pod okupacją sowiecką.

24 IX bp Barda wraz z ks. Głodowskim opuścił Przemyśl i udał się do Brzozowa, gdzie zamieszkał w wili biskupiej. Z zapisów w „Kronice Stowarzyszenia Sług Katolickich w Przemyślu” wynika, że ordynariusza z towarzyszącym mu ks. R. Głodowskim przewiózł do Brzozowa prawdopodobnie ks. Jan Teichmann swoim samochodem. Ordynariusz powrócił do Przemyśla 22 X. W dwa dni później (24 X) dołączył do niego ks. R. Głodowski, a 1 XI s. Urszula, sercanka. Zamieszkali oni w domu stowarzyszenia sług. Dołączyła do nich Anna Barda (z rodziny biskupa). Mieszkanie ordynariusza stanowiły dwa małe pokoje. Jednocześnie zwolnił on z obowiązków swego kapelana ks. Józefa Kilara.

² Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Sług Jezusa w Warszawie, Z. ŁUC, *Kronika Stowarzyszenia Sług Katolickich w Przemyślu*, mps, Przemyśl 1961, b. sygn., s. 57-58.

³ Bp Edward Komar urodził się w 1872 r. w Koprzywnicy k. Sandomierza w rodzinie chłopskiej. W 1893 r. ukończył Gimnazjum św. Jacka w Krakowie i wstąpił do Seminarium Duchownego Księży Misjonarzy w Krakowie. Po trzech latach studiów został wysłany do Rzymu. Na Uniwersytecie Gregoriańskim uzyskał doktoraty z filozofii i teologii. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1897 r. w Krakowie. Po powrocie do diecezji krakowskiej był wikariuszem w Morawicy, ojcem duchownym w seminarium oraz proboszczem w Osielcu i Suchej. 16 VI 1921 r. został mianowany biskupem tytularnym alindeńskim i biskupem pomocniczym w Tarnowie. Sakrę biskupią przyjął 11 IX 1921 r. z rąk bpa Leona Wałęgi. Pełnił funkcję rektora seminarium duchownego w Tarnowie (1921) i prepozytora kapituły katedralnej (od 1936). W 1939 r. został wikariuszem kapitulnym diecezji, a 24 IV 1940 r. otrzymał nominację na administratora apostolskiego diecezji tarnowskiej. Zmarł 29 IX 1943 r.

W domu sług, w prywatnym pokoju ks. Głodowskiego, funkcjonowała kuria, a biskup celebrował Msze św. w kaplicy domowej. W związku z zajęciem domu przez Niemców i przeznaczeniem go na hotel, 13 II 1940 r. ordynariusz wraz z towarzyszącymi mu osobami przeniósł się do domu sióstr felicjanek przy ul. Grunwaldzkiej. Zamieszkiwał tam do 1 V 1940 r., kiedy to i ten budynek zajęli Niemcy. Wówczas wprowadził się do wynajętego mieszkania u rodziny Dmytraków. Było to trzypokojowe mieszkanie z kuchnią. W jednym z pokoi urządzono kaplicę. Ten stan trwał do 6 XI 1941 r., kiedy zniesiono granicę na Sanie i ordynariusz powrócił do pałacu biskupiego. Objął też wtedy władzę nad całą diecezją.

W czasie podziału diecezji bp Franciszek Barda utrzymywał korespondencję z bpem W. Tomaką oraz parafiami z sowieckiej strefy okupacyjnej. W jej przekazywaniu pośredniczyła s. Maria Tarsycja (Julia Mazur), felicjanka, która zaginęła w niejasnych okolicznościach⁴. W liście bpa Bardy do ks. J. Grochowskiego z 12 I 1940 r. znalazły się wiadomości o sytuacji we wschodniej części diecezji. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i zajęciu miasta przez Wehrmacht, bp W. Tomaka podjął starania o przepustkę do prawobrzeżnego Przemyśla dla ordynariusza. Wobec sprzeciwu władz niemieckich, bp Barda pozostał na Zasaniu. Wówczas obydwaj biskupi do przesyłania korespondencji wykorzystywali pośrednictwo oficerów i żołnierzy niemieckich.

Po powrocie do prawobrzeżnej części Przemyśla (6 XI 1941) bp F. Barda podjął czynności pontyfikalne w katedrze przemyskiej. We wcześniejszym okresie celebrował liturgię pontyfikalną w kościele księży salezjanów na Zasaniu. Wyjeżdżał do seminarium w Brzozowie, aby udzielić święceń niższych i wyższych seminarzystom. Z powodu braku połączenia kolejowego z Brzozowem, udawał się tam zazwyczaj furmanką.

Bp Barda dbał o duchowieństwo swej diecezji, prosił księży pracujących w Przemyślu, by na ambonie nie poruszać spraw politycznych, ponieważ skutkowałyby to represjami ze strony okupanta. O jego odwadze świadczy interwencja u władz niemieckich w sprawie Żydów-neofitów, dzięki czemu przynajmniej część z nich udało się uratować.

Biskup Barda podczas rządów w łacińskiej diecezji przemyskiej koncentrował się przede wszystkim na sprawach duszpasterskich. Wyrazem tego było wytyczenie sobie celu pontyfikatu w pierwszym liście pasterskim. Było nim „wychowanie diecezji liczącej ponad milion sto tysięcy wiernych

⁴ S. Maria Tarsycja urodziła się 12 IV 1891 r. w Mirocinie. Do zgromadzenia wstąpiła w 1908 r., śluby wieczyste złożyła 23 VIII 1916 r. Pełniła obowiązki przedszkolanki w ochronkach dla dzieci. Była przełożoną domów: Kraków-Podgórze (1921-1922), Grzybów (1922-1928), Wieliczka-ul. Asnyka 1 (1934-1937), Przemyśl-ul. Waygarta (1937-1940). Zaginęła 30 IV 1940 r. Prawdopodobnie została porwana i zamordowana.

w zasadach nauki chrześcijańskiej”. Warto zaznaczyć, że jeden z pierwszych okólników wydany w czasie wojny dla „niemieckiej” części diecezji dotyczył realizacji tego celu. Już 8 X 1939 r. bp Barda prosił duchowieństwo o rozpoczęcie katechizacji w parafiach w ramach bractwa nauki chrześcijańskiej.

Wybuch II wojny światowej przekreślił plany zorganizowania synodu diecezjalnego. W omawianym okresie na terenie diecezji przemyskiej obowiązywało prawo synodalne z 1902, 1908 i 1914 r. Przepisy te powstały przed wprowadzeniem KPK z 1917 r., ponadto wiele z tych rozporządzeń straciło swą aktualność. W związku z tym bp F. Barda podjął decyzję o zwołaniu synodu diecezjalnego. Miał on skodyfikować prawo diecezjalne i dostosować je do nowych czasów i potrzeb. W relacji o stanie diecezji (1943) Ordynariusz tak pisał na ten temat: „Mense Maii 1939 indicavi clero mentem praeparandi proximo tempore Synodum, sed infelices eventus obstiterunt”⁵. Dopiero w 1955 r. odbył się synod diecezjalny, który dokonał kodyfikacji prawa diecezjalnego.

Tradycyjną formą kontaktu ordynariusza z duchowieństwem i wiernymi diecezji były listy pasterskie i okólniki. W diecezji przemyskiej ob. łac. już 4 VII 1701 r. ukazał się pierwszy egzemplarz „Curendy” – pisma diecezjalnego o charakterze urzędowym. Na jego łamach zamieszczono listy pasterskie biskupów oraz rozporządzenia kurii i konsystorza. W 1901 r. bp J. S. Pelczar założył nowe pismo urzędowe – „Kronikę Diecezji Przemyskiej O. Ł”. Ukazywała się ona w miarę regularnie, a na jej łamach pojawiały się także artykuły o treści ascetyczno-religijnej, duszpasterskiej, publicystyki religijno-kościelnej, a także publikacje o charakterze naukowym. Wybuch II wojny światowej spowodował przerwę w wydawaniu czasopisma, która trwała aż do 1947 r. Ostatni potrójny zeszyt (7-9) „Kroniki” ukazał się z datą: lipiec-wrzesień 1939 r.

W czasie II wojny światowej wprowadzono praktykę rozsyłania listów pasterskich i rozporządzeń najczęściej w formie maszynopisów, niekiedy maszynopisów powielanych oraz druków (bardzo rzadko). Sporządzano je – ze względu na trudne warunki okupacyjne – na papierze niskiej jakości. Niekiedy są to kopie wykonane na papierze przebitkowym. Rozsyłano je przez urzędy dziekańskie. Znaczna liczba okólników zachowała się w archiwach dekanalnych m.in. w archiwum dekanatu rzeszowskiego. Pisma okólne wysyłane na parafie lub do urzędów dziekańskich uwierzytelniano pieczęcią prywatną biskupa, ewentualnie okrągłą lub nagłówkową pieczęcią kurii.

⁵ Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu, [Relatio de statu dioecesis Premisliensis ritus latini ad Sanctam Sedem de 1943 a.], b. sygn., cap. IV, s. 3.

Przed wybuchem II wojny światowej okazją do wydania listów pasterskich był Wielki Post. W czasie wojny bp Barda wydał sześć listów pasterskich, co obrazuje tabela:

Listy pasterskie bpa Franciszka Bardy wydane w czasie II wojny światowej

L.p.	Tematyka	Miejsce i data wydania	Rodzaj wydania
1.	[O miłosierdziu chrześcijańskim]	Przemyśl (Deutsch-Przemyśl), 31 XI 1940	maszynopis powielany
2.	[O znajomości prawd wiary]	Przemyśl (Deutsch-Przemyśl), 6 IV 1941	maszynopis, maszynopis powielany
3.	List pasterski na Wielki Post [o cierpieniu]	Przemyśl, 30 I 1942	maszynopis powielany
4.	List pasterski na Wielki Post [o modlitwie]	Przemyśl, 6 I 1943	maszynopis powielany
5.	List pasterski na Wielki Post [o przykazaniu miłości]	Przemyśl, 16 I 1944	druk
6.	[O pokucie]	Przemyśl, 30 I 1945	maszynopis powielany

Dwa pierwsze listy odczytano tylko w zachodniej części diecezji. Drugi z nich 11 IX 1941 r. bp Tomaka polecił odczytać we wschodniej części w ciągu dwóch niedziel. Pierwszy z nich bp Barda poświęcił miłosierdziu chrześcijańskiemu, co spowodowane było zniszczeniami wojennymi i zubożeniem społeczeństwa. Drugi z listów traktował o znajomości prawd wiary, a kolejny o cierpieniu. Wg ks. T. Śliwy, motywem napisania tego listu były trudne warunki materialne diecezjan oraz atmosfera ogólnego przygnębienia. Kolejny (3) list traktował o modlitwie. Perspektywa zbliżającego się frontu w wyniku klęsk Wehrmachtu na froncie wschodnim oraz mordy Polaków dokonywane przez nacjonalistów ukraińskich na wschodnich krańcach diecezji narzuciły tematykę kolejnego listu – o przykazaniu miłości. Prawdopodobnie list ten powstał pod wpływem korespondencji bpa F. Bardy z mistyczką s. Robertą Babiak, służebniczką starowiejską. Również, po przesunięciu się frontu na zachód, bp Barda wydał kolejny list nawiązujący tematyką do aktualnych wydarzeń – o pokucie.

W okólnikach przekazywano dokumenty i rozporządzenia Stolicy Apostolskiej, władz okupacyjnych (od lata 1944 r. – władz związanych

z PKWN), a także ordynariusza. Okólniki bpa Bardy zawierają w znacznej mierze rozporządzenia władz okupacyjnych. Zarządzenia te dotyczyły również spraw związanych z kultem, m.in. tzw. iura stolae, czym zainteresowany był zarząd GG, a także spraw małżeńskich dotyczących reichsdeutschów i volksdeutschów, katechizacji, spraw kancelaryjnych (metryk), rekwizycji dzwonów kościelnych, redukcji świąt itd.

Przekazywano również zarządzenia kościelne odnośnie postu, ceremonii liturgicznych (np. puryfikacji), a także zachęty i odezwy np. w sprawie odnowienia uszkodzonej w 1941 r. katedry przemyskiej. Podawano również pod koniec danego roku intencje Apostolstwa Modlitwy i misyjne na nadchodzący rok. Na szczególną uwagę zasługuje okólnik z 18 X 1944 r. zachęcający kapłanów diec. przemyskiej do wyjazdu na teren diecezji kamienieckiej i żytomierskiej. Warto również zaznaczyć, że bp F. Barda wydał niepodpisany okólnik bez daty (wg notatki ks. J. Kwolka z 11 V 1939 r.) o zachowaniu się duchowieństwa na wypadek wojny. Również podpisu nie posiada okólnik z 2 III 1944 r. w sprawie zachowania się kapłanów wobec groźby utraty życia. Posiada on adnotację „ściśle poufne”.

Zgodnie z kan. 340 par. 1 KPK Ordynariusz przesłał sprawozdanie o stanie diecezji w 1943 r., bowiem ostatnia relacja przed wybuchem wojny miała miejsce w 1938 r. Utrzymywał również łączność z metropolitą lwowskim abpem B. Twardowskim (1923-1944), np. w 1943 r. wystosował do niego list z prośbą o interwencję u abpa A. Szeptyckiego w sprawie mordów na Polakach dokonywanych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej. Ponadto brał zawsze udział w konferencjach biskupów GG zwoływanych przez kardynała Adama Sapiehę w Krakowie. Odbywały się w następujących terminach: 14 XI 1940, 5 V 1941, 23 VIII 1941, 4 V 1942 i 1 VI 1943 r.

Okres II wojny światowej przyniósł doświadczenie funkcjonowania Kościoła w warunkach państwa totalitarnego, wrogiego Kościołowi, zarówno w strefie niemieckiej jak i sowieckiej. Te bogate, a zarazem bolesne i trudne doświadczenia zostały wykorzystane przez Kościół przemyski w okresie powojennym w walce z władzami PRL, co uwidoczniło się szczególnie w okresie pontyfikatu bpa Ignacego Tokarczuka (1965-1993). Z tej walki diecezja przemyska wyszła zwycięsko. Jednym z „cichych” architektów tego sukcesu był niewątpliwie bp Franciszek Barda.

LITERATURA:

- Ataman J., *Barda Franciszek*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 27-28.
- Borc H., *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 79(2003), s. 34-119.
- Borc H., *Kościelno-diecezjalne tło życia i działalności sługi Bożego ks. Jana Balickiego (1869-1948)*, w: *Pasterz według Serca Bożego. Materiały sympozjum naukowego poświęconego słudze Bożemu ks. Janowi Balickiemu (10-11 marca 1993)*, red. S. Haręzga, Przemyśl 1993, s. 31-46.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. 2, Warszawa 2000.
- Szal A., *Duchowieństwo diecezji przemyskiej o.ł. w latach 1918-1939*, Przemyśl 2005.
- Śliwa T., *Barda Franciszek (1880-1964)*, w: *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, t. 5, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 80-84.
- Śliwa T., *Diecezja przemyska*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. Z. Zieliński, Katowice 1992, s. 172-199.
- Włodek L.M., *Kościół obrządku łacińskiego w Przemyślu pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1944*, Przemyśl 1976, mps w zbiorach Biblioteki WSD w Przemyślu.
- Zych S., *Biskup Franciszek Barda (1880-1964) i jego losy podczas II wojny światowej*, w: *Numine Tuo Domine. Księga pamiątkowa dedykowana Metropoliecie Przemyskiemu Księdzu Arcybiskupowi Józefowi Michalikowi w 20. rocznicę święceń biskupich*, red. A. Szal, Przemyśl 2006, s. 775-789.
- Zych S., *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w warunkach okupacji niemieckiej i sowieckiej 1939-1944/1945*, Przemyśl 2011.

SUMMARY

The history of the Latin bishop of Przemyśl Franciszek Barda during World War II (an outline)

During World War II the diocese of Przemyśl functioned in difficult conditions of the two systems: national socialism and communism, the aim of which was to destroy the Catholic Church. The attitude of the clergy led by Bishop F. Barda and the generosity of the faithful made it possible for diocesan structures and institutions to function. Thanks to "sharing authority" between Ordinary F. Barda and Suffragan Bishop W. Tomaka, both parts of the diocese separated by a border between the Third Reich and the

Soviet Union (1939-1941) could be smoothly managed, and both of the mentioned bishops had curias and courts in their parts of the diocese. Creating Theological Seminary in Brzozów guaranteed the new influx of the clergy. In addition, the cathedral chapter functioned as well as the conditions allowed. Despite the difficult conditions of war, there were territorial structures of the diocesan Church. The following article presents Bishop Franciszek Barda's conduct in that period and his concern for the diocese.

Przekład: Aneta Kiper

KEYWORDS: Bishop Franciszek Barda, Diocese of Przemyśl of the Latin rite, the Second World War, priesthood.

SŁOWA KLUCZOWE: biskup Franciszek Barda, diecezja przemyska obrządku łacińskiego, II wojna światowa, duszpasterstwo.